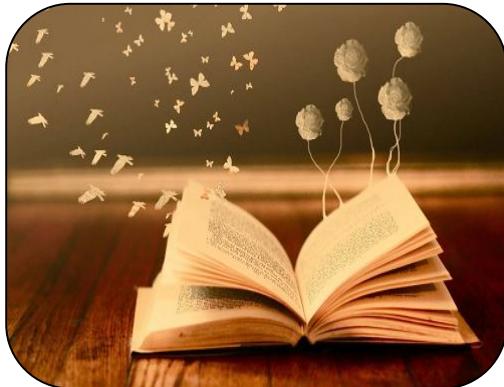

साहित्य-समीक्षा आणि सौंदर्यसिद्धांत

प्रा. डॉ. राजेंद्र खंदारे

स.म.शंकरराव मोहिते-पाटील महाविद्यालय, नातेपुते.

प्रस्तावना :

प्रस्तुत शोधनिबंधातून साहित्यसमीक्षेचे रचरूप उद्दिष्ट स्पष्ट करत असताना साहित्यचा समीक्षाव्यवहाराशी कोणत्या प्रकारचा संबंध आहे. सौंदर्यशास्त्रात जे सिद्धांत मांडले जातात त्या सिद्धांताचा उपयोग समीक्षाव्यवहाराशी कितपत उपयुक्त ठरतो याविषयीचे काही निरीक्षण नोंदवण्याचा प्रयत्न करणार आहे. त्याचबरोबर समीक्षेची भाषा आणि साहित्यव्यवहाराची भाषा यामधील अनुबंध तपासण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधात करण्यात आलेला आहे.

साहित्य-समीक्षा रचरूप :

किंवद्दना समृद्ध साहित्य साहित्यविषयक आस्था, उत्साह एखाद्या समाजात किती आहे ह्यावरुन समाजाच्या सुसंस्कृतपणाचा स्तर आपण जाणू शकतो. साहित्यकृती वाचून तिच्याविषयी आपला अभिप्राय जेंहा शब्दाद्वारे दुसऱ्याला सांगतो तेहा त्या शब्दरूप अभिप्रायातून साहित्य समीक्षेचा जन्म झाला.

समीक्षा व्यवहार हा वाडःमयीन व्यवहारातील महत्त्वाचा घटक आहे. लेखक, वाचक यातील महत्त्वाचा दुवा म्हणून आपण समीक्षेकडे पाहतो. चांगली समीक्षा ही त्या त्या भाषेतील साहित्य व्यवहाराला उर्जा पुरवत असते. वाडःमयीन अभिरुचीस वलण लावत असते. त्यामुळे समीक्षेचा प्रवास नेहमी लेखनव्यवहाराला समांतर असतो.

उत्तम समीक्षक साहित्यविषयीचे प्रेम समाजात वृद्धिंगत करून साहित्यनिर्मितीबदल स्वारस्य निर्माण करून ह्याबाबतचे मोलाचे योगदान देऊ शकतो. व्यासंगाबरोबर आवश्यक असणारी सहदयता त्याच्यापाशी असते. एखाद्या साहित्यकृतीची शक्तिस्थाने कोणती आहेत हे जसे सांगू पाहतो; तसेच एखाद्या साहित्यकृतीचे अपयश कशात आहे हेही ख्याल करू पाहतो. साहित्यकृतीच्या प्रेमापोटी शोधकवृत्तीने केलेली समीक्षा ही लेखकाला जशी मार्गदर्शक ठरते. सशीच ती वाचकांची अभिरुची समृद्ध करण्यासाठी त्याची साहित्याची जाण अधिक परिपक्व करण्याच्या दृष्टीनेही उपयुक्त ठरते. साहित्यातल्या नव्या प्रवाहाबदल, आविष्काराच्या नूतन पद्धतीबदल तो स्वागतशील असतो. नवतेचा स्वीकार करण्यासाठी त्याचे अंतःकरण खुले असते, तथापि नवतेच्या नावाखाली काही उथळ प्रवृत्ती साहित्यात अवतरत असतील तर त्याचे आपल्या समीक्षेतून तो वाचकांच्या निर्दर्शनास आणण्याचा प्रयत्न करतो. साहित्य आणि समीक्षा परस्परपुरक असतात.¹ साहित्य गुणवत्तेने समृद्ध झाले आणि समीक्षा ही प्रतिसादशील राहिली, तर साहित्याप्रमाणेच समीक्षाही गुणवत्तेने श्रीमंत होते. नव्या दृष्टीने जुन्याचे नव्याने मूल्यमापण करणारे समीक्षालेखन उपयुक्त ठरते.

नेमक्या संकल्पना व वस्तुनिष्ठ मांडणीच्या परिभाषेतून समीक्षा व्यवहार साकार होत असतो. यासंदर्भात गंगाधर पाटील म्हणतात, “सार्वत्रिक निकषाची आकांक्षा धरणारा व यथोचित शब्दातून प्रकट होणारा साहित्यकृतीविषयीची रसिकाचा जो ज्ञानगर्भ अभिप्राय किंवा प्रतिसाद असतो त्याला साहित्यसमीक्षा म्हणतात.” साहित्यसमीक्षा हा साहित्याचे साहित्यपण हरवू न देता स्पष्ट करणारा साहित्याच्या मर्मबंधाला स्पर्श करणारा, साहित्याच्या आकलनाला, आस्वादाला, मूल्यमापनाला योग्य दिशा, नवी दृष्टी व चौकट पुरविणारा तत्वासंबंधी स्वतःची व इतर जिज्ञासुंची अभिजातता वाढीस लावणारा ज्ञानव्यवहार आहे. अशी समीक्षेची व्यापकता गो.म. कुलकर्णी यांनी आधोरेखित केली आहे.(कुलकर्णी गो.म., 2008; पृ.क्र.343)

साहित्य-समीक्षेचे उद्दिष्ट –

साहित्यसमीक्षेचे आद्य उद्दिष्ट म्हणजे सम्यक आकलन अथवा दरर्शन हे असते. त्यात त्या साहित्यकृतीचे अर्थग्रहण हे प्रथम येते. त्यानंतर तिचे गुणग्रहण, रसग्रहण मर्मग्रहण सौंदर्यग्रहण ह्या गोष्टी येतात. परंतु समीक्षा एवढ्यावरच थांबू शकत नाही. ती साहित्यकृती ज्या साहित्यप्रकारात मोडते त्या प्रकारात त्या साहित्यकृतीचे स्थान काय आहे ती त्या साहित्यकृतीहून श्रेष्ठ असल्यास तिची श्रेष्ठता वा महात्मता कशात आहे हेही समीक्षकाने सांगणे आवश्यक आहे. त्यामुळे समीक्षेचे दुसरे उद्दिष्ट साहित्यकृतीचे मूल्यमापण हे ठरते. त्यातून वाचकांच्या अभिरुचीला वळण लावण्याचे उद्दिष्ट ही अप्रत्यक्षपण वा अनुषंगाने साधतो. ह्यावरुन समीक्षा ही परार्थ असते असे म्हणता येत नाही. कारण समीक्षा एक शोध आहे. कोणत्याही साहित्यकृतीचे खरूप, तिची वैशिष्ट्ये, तिचे सौंदर्य, तिच्या महात्मतेचे रहस्य ह्यांचा शोध समीक्षक स्वतःसाठी घेत असतो. ते त्याचे प्रकट यितन असते. कोणतीही साहित्यकृती ही स्वतःचे तियम व तंत्र घेऊन अवतीर्ण होत असते. ते समजून घेणे हे समीक्षेचे कार्य आहे. त्यामुळे समीक्षा ही परार्थ नसून ती स्वार्थच असते.

साहित्यसमीक्षा आणि सौंदर्यसिद्धांत :

सौंदर्यसिद्धांतामुळे समीक्षेच्या भाषेत अनुस्यूत असलेल्या संकल्पनांना स्पष्टता मिळते, त्याची मर्मस्थाने त्यांच्या मर्यादाही कळतात. याचाच अर्थ असा की सौंदर्यसिद्धांताची मूळे समीक्षेच्या भूमीत असतात. ज्या सिद्धांताला समीक्षेत पानेमुळे नाहीत असा सिद्धांत उपरा असतो. त्याच्याशी आणणाला काहीच कर्तव्य नाही. कारण असा सिद्धांत सुंदर वस्तूच्या खरूपावर प्रकाश टाकत नाही की सौंदर्य सिद्धांत यांच्यातील परस्परसंबंधविषयक जाणिवेला स्पष्टता आणून देत नाही. प्रत्यक्ष समीक्षेत सौंदर्य सुंदर हे शब्द फार क्वचित दिसतात. पण सौंदर्य सिद्धांतात मात्र सुळसुळाट झालेला दिसतो.

सौंदर्य संज्ञेला जर मध्यवर्ती स्थान दिले तर आपले विवेचन भलीकडेच भरकटण्याची शक्यता असते. त्या विवेचनामुळे कलाकृतीबाबत चालणाऱ्या मानवी व्यवहारावर प्रकाश पडणार नाही. कारण प्रत्यक्ष समीक्षेत सौंदर्य या संज्ञेला मध्यवर्ती स्थान नसते. असे जर असले तरी इतके का महत्त्व सौंदर्य सिद्धांताला का आले? आपण या संज्ञेला का महत्त्व घावे?

अनेकांनी याविषयी वेगळे उत्तर दिले आहे. सौंदर्याला मध्यवर्ती स्थान दिले की इतर संज्ञेचे विश्लेषण करावे लागत नाही. पण हे सर्वांना पटण्यासारखे नाही. सौंदर्य ही संज्ञा वापरल्याने आपण मूल्यमापनाच्या पातळीवर बोलत आहोत याची जाणीव सुटली तर गोंधळ होतो.

समीक्षेतील वाक्यांना वर्णनात्मक व मूल्यमापणात्मक वाक्य म्हणून ही त्याला अर्थ येतो. समीक्षेतील वाक्यांना मूल्यमापणात्मक व वर्णनात्मक असे दोन संदभांत काम करायचे असते. म्हणजेच समीक्षेतील वरकरणी वर्णनात्मक वाटणाऱ्या वाक्यांना मूल्यात्मकतेची किनार असते. मूल्यात्मक शब्दांना समीक्षेतील विधानाला प्रमुख स्थान द्यायचे असते, सौंदर्य सिद्धांत हे सौंदर्याबदल असतात. याचाच एक अर्थ असा, की समीक्षा वाक्यांना मूल्यमापनाच्या संदर्भात जे कार्य असते त्याविषयीचे हे सिद्धांत असतात. सौंदर्याविषयी बोलणे म्हणजे मूल्यमापनाविषयी बोलणे होय.

सौंदर्य विधान हे व्यक्तिविषयकच असते. वर्गाविषयी नसते. असे कांटने म्हटले आहे.² समीक्षेच्या भाषेत बन्याच वळा झानात्मक वा सौंदर्यात्मक अनुभवाचे विश्लेषण करताना तार्किकतेचा आधार घ्यावा लागतो. संकल्पनेवर आधारलेल्या विधानाशिवाय विश्लेषण करता येत नाही. झानशक्तीची भाषा वापल्याशिवाय समीक्षा होऊ शकत नाही. सौंदर्यानुभव हा झानानुभवाला पोषक असा अनुभव असता तर कलावंताला व रसिकांना झानप्राप्ती करून घेणे सुलभ झाले असते. पण असे घडताना दिसत नाही. सौंदर्यानुभव हा झानासारखाच पण कमी रेखीव, कमी स्पष्ट अनुभव नव्हे.

ज्या मनःशक्तीकडून अनेकता मिळते ती म्हणजे संवेदनाशक्ती किंवा कल्पना शक्ती आणि जिच्यामधून एकतेचे तत्त्व मिळते ती म्हणजे संकल्पनाशक्ती या शक्तीचे विशिष्ट नियमाशिवाय मिलन झाले म्हणजे सौंदर्यानुभव येतो असे कांटचे म्हणणे आहे.³

साहित्य-समीक्षा आणि भाषा :

भाषा हीच साहित्यिक कलावंताची सामग्री असते. प्रत्येक साहित्यकृती हा त्या विशिष्ट भाषेतून केवळ निवडून घेतलेला भाग असतो असे म्हणता येईल. इंग्लिश पोएट्री अँड दी इंग्लिश लैंग्वेज या ग्रंथात एफ. डब्ल्यू. वेट्सनने ‘साहित्य हे सर्वसामान्य इतिहासाचाच एक भाग असून ते सर्वस्वी भाषेवरच अवलंबून असत’⁴ असे प्रतिपादन केले आहे. कोणत्याही साहित्यावर उमटलेला युगाचा ठसा साहित्यकृतीतून न शोधता तो त्या विशिष्ट भाषेतच शोधवा लागतो. याचे कारण स्पष्ट करताना रेने वेलेक-ऑस्टिन वॉरेन यांनी भूमिका मांडली आहे की, साहित्याच्या भाषेच्या स्वरूपातच घडून आलेल्या परिवर्तनांचा इतिहास असतो व ही भाषिक परिवर्तनेही सामाजिक व बौद्धिक प्रवृत्तीच्या दबावामुळे घडून आलेली असतात.

समीक्षेची भाषा ही बोजड पांडित्याचा आव आणणारी असता कामा नये यासंदर्भात उदा. देता येईल ते म्हणजे रा. ग. जाधव हे साहित्यिक तर होतेच पण मराठी भाषेत समीक्षेचा मानदंड ही निर्माण केला. ‘समीक्षालेखनात भावनात्मक भाग

किती असावा याचे काही तारत्म्य असावे लागते. भाषा ही संकेतरूप असते. त्यामुळे साहित्याच्या स्वरूपावर मूलगामी परिणाम झालेले आहेत.⁵ भाषेचे ज्ञान झाल्याशिवाय त्या भाषेतील साहित्याचा साहित्य म्हणून आस्वाद घेणे पूर्णता अशक्य असते. साहित्याची भाषा मूलतः कोणते कार्य करीत असते याचा विचार करू लागलो की अनेक गोष्टी आपले लक्ष वेधून घेत असतात. कोणत्याही साहित्यकृतीतील स्थळांना, व्यक्तींना, अगर घटना इ. काल्पनिक आहेत त्या साहित्यकृतीची भाषा सूचित करीत असते. अशा साहित्यकृतीच्या भाषेविषेविषयीचे ज्ञान समीक्षकाला असले पाहिजे. ‘भाषा व साहित्य यामधील नाते द्वंद्वात्मक असते, हे आपण विसरता कामा नये. भाषेच्या विकासावर साहित्याचा जबरदस्त प्रभाव पडत आलेला आहे.’⁶

समकालीन साहित्याचा संबंध भाषेच्या सर्वच्या सर्व अंगाशी पोचतो. कलाकृती ही एक ध्वनींची संघटना असते. व म्हणूनच ती विशिष्ट भाषेच्या विशिष्ट ध्वनीपद्धतीमधून केलेली एक निवड असते. हे ध्यानात घेणे महत्त्वाचे आहे. साहित्यात भाषेद्वारे ज्या विश्वाचे दर्शन घडते ते असे काल्पनिक असल्यामुळे त्याच्याबाबतीत आपल्या मनात ज्या प्रतिक्रिया घडतात त्या एका वेगव्या पातळीवर घडतात. कोणत्याही साहित्यकृतीतील घटनांच्याबाबतीत आपल्याला काहीही करणे शक्य नसते व आवश्यकही नसते. आणि म्हणून त्या प्रतिक्रिया निर्माण करणे एवढेच साहित्यातील भाषेचे कार्य असते.⁷

साहित्याचा जीवनावर परिणाम होत असतो त्या दृष्टीने समीक्षकांनी योग्य आशयाला धक्का न लावणारी भाषा योजली पाहिजे. साहित्यातील भाषेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे ती केवळ वर्णन, निवेदन, स्पष्टीकरण अगर विवरण करणारी नसते तर प्रतीती देणारी असते. याविषयीचे भान ठेवून समीक्षकांनी वाचकांना साहित्यकृतीतल्या पात्रांची मनःस्थितीची प्रतिक्रिया योग्य शब्दांचा वापर करून वाचकांना साहित्यकृतीतील अनुभवाची प्रतीती आणून दिली पाहिजे अशीच भाषा उपयोगात आणली पाहिजे.

प्रतीती देण्याचे कार्य समीक्षेच्या भाषेने करावे असे म्हणता येईल. कलात्मक अनुभव प्रतीतीच्या स्तरावर आणण्यासाठी भाषेद्वारे नाद व तालबद्धतेची आशयाशी संगती साधून प्रतीती देता येते याचे भान ठेवणे आवश्यक आहे.

समीक्षेची भाषा ही मूळ साहित्यकृतीच्या आशयाशी त्यातल्या विचार, कल्पना, भावना, घटना, प्रसंग या सर्वांशी संगती साधणारी असावी लागते. कारण समीक्षेच्या भाषेच्या कार्याचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्या साहित्याच्या आशयातील एक विशिष्ट प्रकारची संगती व्यक्त करणे. उदा. 1. तार्किक संगती 2. कालानुक्रमाची संगती 3. कलात्मक संगती याचा उपयोग करून अधिकाधि साहित्यकृती वाचकांपर्यंत पोहचविली पाहिजे. कला, अनुभव आणि भाषा याविषयी गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, “साहित्यात भाषेद्वारे जो आशय व्यक्त होतो त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो माणसाचा सर्वांगीन अनुभव असतो, माणसाला जे अनुभव येतात म्हणजेच जे माणसाच्या मनात जे घडते ते भाषेशी निगडीत असते. माणूस आपले अनुभव भाषेद्वारे घेत असतो. अनुभव हा अनुभव म्हणून जेव्हा प्रतीत होतो तेव्हा त्याने अंशतः तरी भाषेचे रूप घेतलेले असते.”⁸ इतकी भाषेची व्याप्ती साहित्याच्या संदर्भात आहे म्हणता यईल.

निष्कर्ष :

कोणत्याही विशिष्ट साहित्यकृतीची भाषाशैली व तत्कालीन प्रवलित असणारी भाषासरणी यांमधील विरोध ध्यानात घेणे हे शैलीविज्ञानाचे केंद्रवर्ती कार्य होय. बोलीभाषा वा असाहित्यिक भाषा तसेच भिन्न भिन्न सामाजिक स्तरांच्या भाषा याचे ज्ञान असल्याशिवाय साहित्य-समीक्षा नीट आकलन होऊ शकत नाही. समकालीन साहित्याचा संबंध भाषेच्या सर्वच्या सर्व अंगाशी पोचतो. कलाकृती ही एक ध्वनींची संघटना असते. व म्हणूनच ती विशिष्ट भाषेच्या विशिष्ट ध्वनीपद्धतीमधून केलेली एक निवड असते. हे ध्यानात घेणे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

- 1) मराठी विश्वकोश, खंड- 19, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई; प्र.आ. 2012, पृ.क्र.400
- 2) पाटणकर रा.भा. : ‘सौंदर्यमीमांसा’ कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे-30., दु.आ. 1981, पृ.82.
- 3) तत्रैव पृ.84.
- 4) मालशे सं.ग.(डॉ.) : “साहित्य-सिद्धांत”, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई., द्वितीय आ. 2002, पृ.184.
- 5) गाडगीळ गंगाधर : ‘खडक आणि पाणी’, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे., चौथी. आ. 2003, पृ.29.
- 6) मालशे सं.ग.(डॉ.) : “साहित्य-सिद्धांत उनि. पृ.185.
- 7) गाडगीळ गंगाधर : ‘खडक आणि पाणी’, उनि. पृ.34.
- 8) तत्रैव, पृ.36.